National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(60): 242-244
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

श्रीरङ्गमाधवः
शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,
राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्,
तिरुपति

Correspondence:
श्रीरङ्गमाधवः
शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,
राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्,
तिरुपति

शृङ्गारतरङ्गिणीनाटकपद्येषु योगशास्त्रविषयः

श्रीरङ्गमाधवः

प्रस्तावना -

भारतीयसंस्कृतिः यत्र दृष्टा, तत्र योगः एव जीवनस्य प्राणः। योगं विना न केवलं दार्शनिकचिन्तनं, किन्तु नाट्यकला, संगीतशास्त्रं, काव्यं च अपूर्णं भवेत्। योगः केवलं आसनप्राणायाममात्रं न, अपि तु *मनःशुद्धेः, इन्द्रियनिग्रहस्य, आत्मसाक्षात्कारस्य च मार्गः*।

भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे रसादयः विवेचिताः, किन्तु यदा वयं नाटकेषु, पद्येषु वा, *शृङ्गारवर्णनस्य मध्ये अपि योगतत्त्वम्* अन्विष्यामः, तदा अद्भुतं सामञ्जस्यं दृष्टुम् शक्यते।

एतेषु पद्येषु—

- **मनोनिग्रहः** (चित्तशुद्धिः),
- **इन्द्रियजयः** (विषयविकारातीतता),
- **मौनम्** (वाक्संयमः),
- **ईश्वरप्रणिधानम्** (भक्तिपूर्वकं समर्पणम्),
- **शान्तिः** (आत्मसमत्वम्)

इत्यादीनि योगशास्त्रलक्षणानि प्रतीयन्ते।

१. स्त्रीलालित्यजन्यचञ्चलता विरुद्धं योगस्थैर्यम्

पद्यं

कलनादभेदकलनात्कचाञ्चल-
स्खलनादपाङ्गवलनाच्च मोहनात्।
ललनाजनस्य किल नाट्यचातुरी-
चालनाय चित्तचलनाञ्च जायते॥ (शृ त ना १६)

अत्र नाट्यशालायां स्त्रीणां विलासपूर्णा चेष्टा—केशपाशस्य चलनं, नेत्रपक्ष्मवलनं, कटाक्षविक्षेपः, अपाङ्गमोहनम्—एतेन सामान्यपुरुषस्य मनः विचलति। किन्तु योगिनः चित्तं स्थिरमेव।

पातञ्जलिः वदति—

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" (योगसूत्र १।२)।

अर्थात्, यदा चित्तस्य सर्वाः वृत्तयः निरुद्धाः, तदा योगः इत्युच्यते।

एष भावः स्पष्टं सूचयति यत्—**योगाभ्यासेन व्यक्ति विषयजन्यविक्षेपात् मुक्तः भवति।**

२. मनोनिरोधस्य निश्चलता

पद्यं

नवोत्पलदळाग्रणे हीरोपल इवामलः।
मनोनिरोधः समुनेः तल्लीलाभिर्न भिद्यते॥(शृ तना १२५)

उपमायाः सौन्दर्यम् अद्भुतम्। यथा नवोत्पलदलाग्रे स्थापिता हीरामणिः निष्कलङ्कः, एवं योगिनः चित्तं निर्मलम्।

एषा अवस्था *धारणा– ध्यान– समाधि* क्रमस्य परिणामः।

योगसूत्रम् (१।४१) —

“क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीत्रग्राह्यग्राहणेऽन तत्स्थतदञ्जनता समाधिः”।

अर्थः—यथा स्वच्छमणिः यत्समीपे स्थाप्यते तत्स्वरूपं प्रतिबिम्बयति, तथैव निर्मलचित्तं केवलं आत्मानं प्रकाशयति।

अतः नाट्ये स्त्रीलालित्यं दृश्यते, किन्तु योगिनः चित्तनिरोधः तेन न भिद्यते।

३. महामुनेः शान्तिवैभवम्

पद्यं

अहो महामुनेः शान्तिवैभवम् यतः—
शृण्वतो मम विवृण्वतोऽपि ते-
नङ्गजा विकृतिरङ्गजायते।
कामिनीं स्वरति कामिनीमृषेः इदमेव भगवद्गीतायां (६।८) —

“ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥” (भ गी)

अर्थः—यः योगी ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः, कूटस्थः, इन्द्रियजयसम्पन्नः, तस्य दृष्टौ स्त्री, सुवर्णम्, अश्मा च समं।

एषा एव *समत्वबुद्धिः* योगिनः महान् विभूतिः।

४. इन्द्रियजयः – योगिनः परमं साधनम्

इन्द्रियाणि प्रवृत्तिनिष्ठानि। दृश्यं शृणोति, मनो गच्छति, चित्तं विक्षिप्यते।

योगी तु *“इन्द्रियजयम्”* साधयति।

भगवद्गीता (२।५८) —

“यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥”

अर्थः—यदा योगी कूर्मवत् सर्वाणि इन्द्रियाणि निगृह्णाति, तदा तस्य प्रज्ञा स्थिरा।

अत्रैव पद्येषु—योगिनः चित्तं स्त्रीलालित्येन न चलति।

एष एव इन्द्रियजयः।

५. आमन्त्रस्य पञ्चपुष्पसमर्पणम्

पद्यं

आमन्त्रस्य यत्कुसुमपञ्चकमेकमेक-
माहृत्य चैकसमये हरये ददाति।
तस्मादुदेति तरुणी वरणीयरूपा
तल्पं च सोपकरणं मणिकङ्कङ्कणौ च॥ (शृ ना। १-२३)

इयं कथा केवलं नाट्यशोभा न, अपि तु ईश्वरप्रणिधानस्य प्रतिमा।

साधकः पञ्चकालेषु पुष्पैः भगवन्तं अर्चयति।

तत् समर्पणं तस्मै दैवीशक्त्याः रूपम् प्रकटयति।

योगसूत्रम् (२।४५) —

“समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्”।

समाधेः सिद्धिः ईश्वरप्रणिधानात् एव।

६. योगिनः लक्षणानि – शान्तः, मौनी, दान्तः

नाट्यपद्येषु योगिनः चरित्रं—

- शान्तः (मनःप्रसन्नः),
- स्वान्तः (अन्तर्मुखः),
- मौनी (वाक्संयमी),
- अतिदान्तः (इन्द्रियनिग्रही)।

एतानि लक्षणानि योगशास्त्रे प्रसिद्धानि।

कठोपनिषद् (२।३.१०) —

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥”

अर्थः—यदा सर्वे कामाः हृदयात् नश्यन्ति, तदा योगी शान्तः, मुक्तः, ब्रह्मभावं प्राप्नोति।

७. नाट्ये योगस्य अन्तर्निवेशनम्

नाट्यशास्त्रं लोकानां शिक्षायै रचितम्।

नृत्यगीताभिनये विषयप्रेरणायामपि अन्तर्गतम् आध्यात्मिकं तत्त्वं दृश्यते।

अत्र स्त्रीविलासः केवलं रमणीयता न, अपि तु योगिनः परीक्षणम्।

सः चित्तं न चलयति, अपि तु स्थिरं स्थापयति।

एषा शिक्षाः—

योगः न केवलं पर्वते, न केवलं तपोवनस्य कुटीषु, अपि तु लोके, सभायाम्, नाट्यशालायाम् अपि जीवनीयः।

८. आधुनिकजीवने योगसन्देशः

अद्यतनसमाजे अपि पुरुषाणि स्त्रीरूपेण, विज्ञापनैः, दृश्यैः, सङ्गीतैः च मोह्यन्ते।

चित्तं चञ्चलम्।

एवं स्थितौ योगाभ्यासः अतीव आवश्यकः।

योगः स्मारकं ददाति यत्—

- दृश्ये अपि चित्तं स्थिरं भवेत्।
- विषयान् पश्यन् अपि न स्पृशेत्।
- कर्मसु कुर्वन् अपि आन्तरिकः मौनी भवेत्।
- जीवनं ईश्वराय समर्प्यते।

उपसंहारः

एतेषु नाट्यपद्येषु योगशास्त्रस्य साक्षात् प्रतिबिम्बं दृश्यते।

स्त्रीविलासः परीक्षारूपः। योगिनः चित्तं न चलति।

सः शान्तः, मौनी, इन्द्रियनिग्रही, ईश्वरभक्तः च भवति।

अतः निष्कर्षः—

योगः न केवलं दार्शनिकशास्त्रवस्तु, अपि तु जीवनव्यवहारः। नाट्येऽपि सः उपस्थितः।

एवं नाट्यशास्त्रं योगमार्गस्य साहाय्यं करोति, योगः च नाट्यस्य आध्यात्मिकं गूढार्थं प्रकाशयति।

सन्दर्भग्रन्थसूचि।।

१. भगवद्गीता

२. योगसूत्रम्

३. नाट्यं सूत्रेम्

४. कठोपनिषत्